

Assaig sobre els orígens de la correspondència entre Joan Fuster i Vicenç Riera Llorca

*Essay on the Origins of the
Correspondence Between Joan Fuster
and Vicenç Riera Llorca*

JOSEP FERRER I COSTA
JOAN PUJADAS I MARQUÈS
Fundació Pere Coromines

Resum. Els autors assagen en aquest article, bàsicament a partir de la lectura acurada de la documentació epistolar conservada entre el brillant assagista valencià Joan Fuster i el periodista i escriptor Vicenç Riera Llorca, director de la revista *Pont Blau*, una de les publicacions més prestigioses de l'exili català, i de l'anàlisi de les circumstàncies polítiques, econòmiques, socials i culturals del moment, d'establir els motius i les causes de la relació fusteriana amb els exiliats catalans d'Amèrica, i de la seva tria inicial per la diàspora americana en lloc de la metròpoli barcelonina.

Abstract. The authors try in this article, basically from the careful reading of the epistolary documentation preserved between the brilliant Valencian essayist Joan Fuster and the Catalan journalist and writer Vicenç Riera Llorca, director of the magazine *Pont Blau*, one of the most prestigious publications of the Catalan exile, and from the analysis of the political, economic, social and cultural circumstances of the moment, to establish the reasons and the causes of Fuster's relationship with the Catalan exiles in America, and of his ini-

tial choice for the American diaspora instead of the metropolis of Barcelona.

La «joia de la corona»

«He estat arranjant la meua correspondència: ordenant les cartes que tinc rebudes de molts amics. N'he rellegit algunes. He rellegit totes les teues. Lamente ara no haver tret còpia de les que jo t'enviava (és un vici meu, el no traure'n): faria un bon conjunt, interessant.» Aquestes ratlles escriu el 18 de gener de 1954 Joan Fuster, evidentment des de Sueca, en una carta adreçada al mig d'aquest epistolari al periodista i escriptor Vicenç Riera Llorca, exiliat a Mèxic, i director de *Pont Blau* (Mèxic, set. 1952 – oct.-des. 1963, 126 núms.), revista que acabaria esdevenint la de més llarga durada de les publicades pels exiliats de la poderosíssima comunitat catalana de Mèxic. Afortunadament, Riera Llorca sí que va guardar les cartes fusterianes, tot i que va ser una mena d'excepció, com el ninot indultat de les falles de València, perquè la voluntat de Riera era, com així va ser, destruir tota la correspondència conservada, sense que n'explicités ni els motius ni les raons, com reconeixia en la carta inèdita adreçada al seu amic el Dr. Joan Ferrer el 27 d'abril de 1985, que acompanyava una mostra d'una quarantena de cartes de la seva relació epistolar amb diversos corresponsals: «Encara que tingui intenció de destruir el meu arxiu i encara que cap d'aquestes cartes no revela cap secret

Key words: Joan Fuster, Vicenç Riera Llorca, correspondence, exiles, America, Catalonia, Valencian Country, Catalan Countries, Pont Blau..

Palabras clave: Joan Fuster, Vicenç Riera Llorca, correspondència, exiliats, Amèrica, Catalunya, País Valencià, Països Catalans, Pont Blau.

polític ni fa referència a cap fet important, t'agrairia que un cop n'hagis fet l'ús que creguis convenient, sense cap pressa, me les tornessis». Només, afortunadament, es va salvar de la crema, fora d'alguna altra carta escadussera, el patracol que contenia la joia de la corona de la correspondència fusteriana: l'epistolari entre Joan Fuster i Vicenç Riera Llorca (Fuster, 2020).

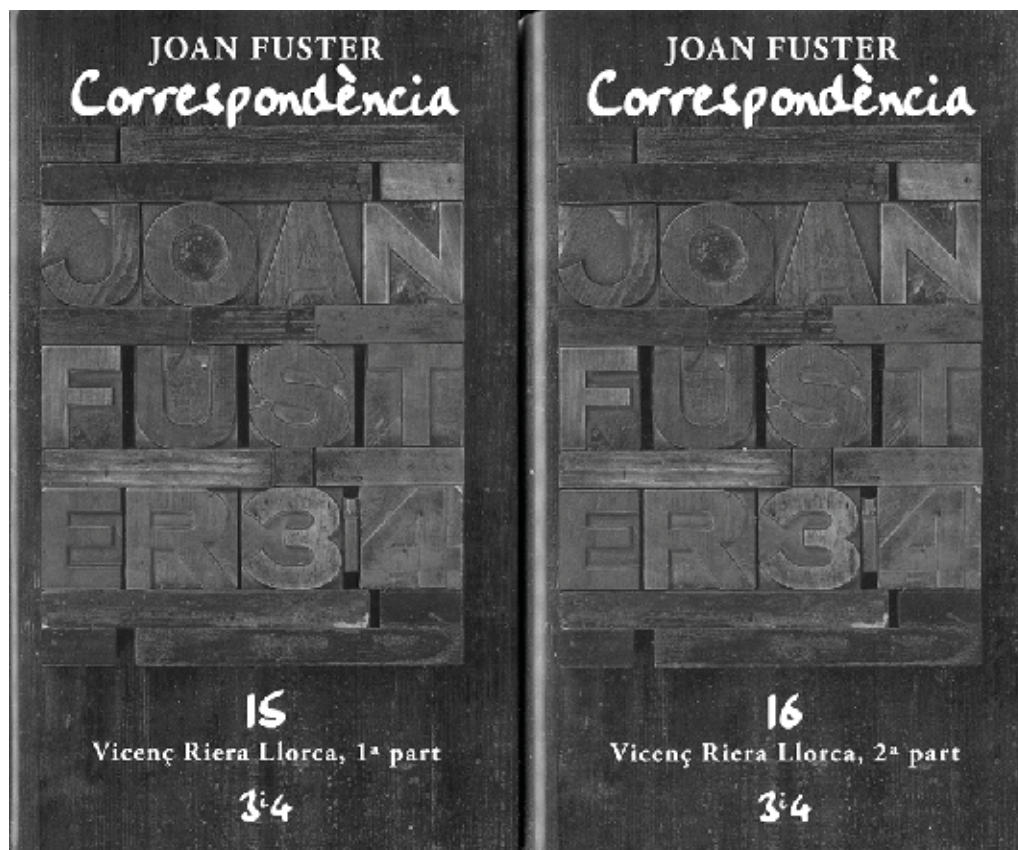
Com diem, però, i afortunadament per a nosaltres, això no va passar amb aquest interessantíssim epistolari, que ens il·lustra, en aquesta relació transatlàntica amb el periodista i escriptor Vicenç Riera Llorca (1903-1991), autor de tot un cicle narratiu que abraça temporalment la República, la Guerra Civil i el primer exili, i que té la seva obra mestra en *Tots tres surten per l'Ozama* (1946), el que podríem anomenar la «prehistòria» de Joan Fuster (1922-1992), un dels intel·lectuals i assagistes europeus més brillants del seu temps.

Aquest corpus epistolar, doncs, és format per un total de 205 cartes, escrites entre els anys 1950 i 1972, de les quals 111 són de Vicenç Riera Llorca i 94 de Joan Fuster, una de les quals, la primera, adreçada a Avel·lí Artís i Balaguer; i té, inevitablement en una relació epistolar que abraça un període de temps tan ample, dues parts clarament diferenciades pel que fa al nombre de cartes escrites i al ritme i a la intensitat de la relació. Una part que s'estendria des dels anys 1950-1956, període en què la correspondència és més abundant i voluminosa i que coincideix amb l'època de

màxima col·laboració de Joan Fuster en *La Nostra Revista* i, sobretot a *Pont Blau* úniques publicacions de l'exili en què col·laborà. La segona part abraçaria des de l'any 1957 fins a les darreres cartes datades l'any 1972, enmig d'importants llacunes de silenci, el retorn l'any 1969 de Vicenç Riera Llorca a Catalunya, el reconeixement intel·lectual de Joan Fuster, etc.

Un enfilall de casualitats

Aquest epistolari, curiosament, s'inicia amb una carta adreçada a Avel·lí Artís i Balaguer, comediògraf d'èxit en la Barcelona dels anys vint, mestre impressor, periodista, pare de l'escriptor Avel·lí Artís-Gener, *Tísner*. Artís i Balaguer, home pel que sembla de caràcter terrible, exiliat a Mèxic, havia muntat una impremta i una llibreria, i hi publicaria la Col·lecció Catalònia —divuit títols apareguts en català entre 1944 i 1953— i hi fundà i hi dirigí *La Nostra Revista* (1946-1954, 75 núms.), una de les publicacions culturals i polítiques catalanes més importants de l'exili, en què Riera Llorca hi feu de secretari de redacció entre 1946 i 1951. Va ser precisament Riera Llorca qui contestà aquella primera carta, datada a Sueca un 5 de març de 1950, d'un Joan Fuster que encara no havia arribat a la trentena, advocat que s'havia llicenciat en dret per la Universitat de València el 1947 —Joan Fuster s'hi havia matriculat a Dret l'any 1943 i s'hi va llicenciar el

Correspondència Joan Fuster & Vicenç Riera Llorca

1947—, i pel que sembla, per la longitud de les cartes trameses, força desvagat aleshores i més interessat en les lletres que en les lleis. És doncs, Riera Llorca qui, afortunadament contestà aquella primera carta fusteriana davant la lleu indisposició de l'Artís, «que no vol retardar la resposta de les vostres amables paraules» i que li havia encarregat «que us contesti jo i que en

fer-ho us anunciï que així que podrà us escriurà personalment», anunci que, d'altra banda, tot i que de manera recurrent torna a aparèixer en aquesta correspondència, no es produí mai. Per tant, no va deixar de ser casualitat que Riera Llorca contestés aquella carta d'un jove i desconegut «poeta» valencià —de fet, hi anuncia l'enviament per correu ordinari d'un exemplar de ca-

dascuna de les seves publicacions. Es tracta de les *plaquettes Sobre Narcís* (1948), *Tres poemes* (1949) i el poemari *Ales o mans* (1949)—, que ben bé hauria pogut quedar sense resposta tot esperant la contestació d'Artís. Potser va afavorir la casualitat l'especial simpatia que Riera Llorca, fill de pares originaris de la Marina Baixa, sentia pel País Valencià: «jo em sento valencià», afirmarà en una carta datada a Mèxic el 3 de maig de 1953. Com sigui, Riera Llorca contestà molt afablement i cordialment el 16 de març de 1950 aquella primera carta i originà aquesta correspondència:

Mèxic, 16 de març del 1950

Distingit compatrici i estimat amic:

Avelí Artís ha rebut la vostra carta del 5. Com que aquests dies es troba un xic indisposat i no vol retardar la resposta a les vostres amables paraules, m'ha encarregat que us contesti jo i que en fer-ho us anunciï que així que podrà us escriurà personalment.

La vostra carta ens ha produït, a tots els del grup de LNR, una gran alegria. El vostre criteri sobre la participació dels valencians en el moviment literari català és idèntic al que venim exposant des de LNR i al qual ens hem ajustat sempre. Ja veureu que a LNR col·laboren, sense distinció, valencians, balears i catalans. Si la col·laboració catalana hi és més nodrida, això no obeeix a cap preferència, sinó a que ens costa molt d'obtenir treballs dels escriptors valencians i, sobretot, dels balears. Així i tot, durant un grapat de mesos vam aconseguir que a cada número apareguessin almenys una o dues sig-

natures valencianes. Després, això se'ns va fer a cada número més difícil i ens ha dolgut molt veure com algunes vegades LNR ha hagut de sortir sense la col·laboració de cap escriptor valencià. Una part de LNR està dedicada a informació de la nostra terra i en aquesta informació van notícies, sense distinció, sobre València, les Illes i Catalunya. Si les referents a Catalunya són més nombroses, això és degut a que els amics valencians, per més que els ho demanem, no ens faciliten informació en la mateixa quantitat que els amics de Barcelona. No obstant, en els darrers números ja veureu que publiquem bastantes notícies sobre activitats literàries i artístiques a València. Acceptem, molt agraïts, el vostre oferiment d'enviar-nos «notícies, algun llibre, col·laboració, el que calgui». Com a col·laboració podeu enviar, vós i els vostres companys, articles, contes, poemes... El que us sembli! Com a informació, notícies sobre totes les activitats dels patriotes valencians, de la mena que siguin. Ja veureu, quan rebeu LNR, la forma concisa, gairebé de telegrama, en què donem les notícies. Quan algun fet mereix un comentari especial, se'n fa una nota més extensa, que es publica al lloc adequat. I si el fet és molt important, se'n fa un article. Jo crec que fóra molt interessant que ens enviéssiu —a més del que vós cregueu convenient, vostre i dels companys— un article en el qual desenrotlléssiu el pensament que en la vostra carta exposeu sobre les relacions entre valencians, balears i catalans.

Esperem amb impaciència els tres llibres vostres que ens anuncieu. L'amic Avelí Artís, a més d'editar LNR (50 números) i la «Col·lecció Catalònia» (17 volums), ha organitzat un important servei de llibreria i creu que potser us interessaria —a nosaltres ens interessa amb tota seguretat— que arribessin a Mèxic un cert nombre dels llibres que heu publicat els escriptors valencians aquests darrers anys. Què us

sembla si, com a prova, enviéssiu cinc exemplars de cada títol? La liquidació se us faria de la manera que volguéssiu: enviant-vos el valor de la tramesa en diners i, si ho preferíssiu, en llibres editats ací.

Al marge d'aquest tracte de forma comercial, rebreu regularment LNR i us agraiem que hi vulgueu col·laborar també regularment. Veurem si us podem enviar alguns dels números vells, sobretot —si no estan exhaurits— aquells en els quals pugueu veure col·laboració d'escriptors valencians. No cal dir que les vostres publicacions seran anunciades i comentades des de les pàgines de LNR.

En espera de les vostres notícies, us saluda cordialment i us prega que saludeu als companys,

Vicenç Riera Llorca

Vicenç Riera Llorca, 1952

Joan Fuster, 1952

Però és que també sembla que va ser «purament casual» (Fuster, 1991: 21-22, n. 12) la relació epistolar de Fuster amb el professor mallorquí Francesc de Sales Aguiló (1899-1956), escriptor i polític republicà exiliat a Bogotà (Ginard i Ferón, 2009) —«Pensar que heu posat i fixat la vostra atenció en unes humils paraules meves, recordança a “Mireia”, damunt les pàgines de la *Revista de las Indias* [arran del norantè aniversari de la publicació de *Mirèio* (1859), l'obra mestra del poeta occità Frederic Mistral (1830-1914)] i que devem a aqueixa circumstància casual el poder conversar ara com a veritables amics i germans espirituals, que parlen i escriuen la mateixa llengua, sota el signe benivolent de la mateixa mar, dels mateixos pins, de la

mateixa ànima mediterrània!...»—, que és qui l'adreçà a Artís i al grup de *La Nostra Revista*: «La millor de totes és *La Nostra Revista*, Mèxic, que dirigeix Avelí Artís; tinc bona relació amb ell i sóc col·laborador i corresponsal de la R[evista]. Crec que us podria interessar donar a conèixer aquí, des de les seves pàgines, la vostra producció i les dels vostres companys. Podríeu adreçar-vos-hi directament —Río de la Plata, 17 (Col[ònia]. Cuauhtémoc) México, D.F.— o pel meu conducte.»:

Benvolgut amic,

Ahir arribà a les meves mans la vostra amable carta del 2.xii.49; el retard és degut, sense dubte, a que tots els funcionaris del Ministeri d'Educació Nacional es trobaven en període de vacances.

Quina sorpresa i quina alegria m'han donat les vostres paraules. Pensar que heu posat i fixat la vostra atenció en unes humils paraules meves, recordança a «Mireia», damunt les pàgines de la *Revista de las Indias* i que devem a aqueixa circumstància casual el poder conversar ara com a veritables amics i germans espirituals, que parlen i escriuen la mateixa llengua, sota el signe benivolent de la mateixa mar, dels mateixos pins, de la mateixa ànima mediterrània!...

Sí, amic. Amèrica és lluny... d'Amèrica; però, de vegades, encara resulta més llunyana d'aquestes terres la vella i venerada Europa. I la relació i el coneixement, per manca o defecte d'informació, són infreqüents i parcials, però significatius i agradables.

Si vosaltres desitgeu rebre noves d'ací i dels que ens trobem ací, fàcilment podeu com-

prendre que nosaltres —alguns de nosaltres, almenys— els que «vivim», en pobresa i soledat, d'enyorança i amb l'esperança del retorn possible, necessitem renovar aquest contacte espiritual i aquesta relació amistosa, que ja ens unien de sempre i ara ens uneixen per sempre.

L'any passat vaig poder restablir la relació amb el nostre amic F. de B. Moll; sé dels seus esforços inestroncables i conec de prop la meravella de la seva obra: el Diccionari, «Les Illes d'Or», «Exemplaria Mvndi», les obres de Na Maria-Antònia Salvà, etc., i ja tenia coneixement de la valuosa col·laboració de Manuel Sanchis Guarner en la continuació del Diccionari, i de la cordial relació entre els escriptors valencians i de les Illes.

Aqueixos dies són de joia i glòria per a mi, perquè tinc la companyia del P. M. Batllori, que, com sabeu, ha estat sis anys a Mallorca, el qual m'ha explicat, fil per randa, totes les noves, novíssimes de Mallorca, València i Catalunya. Quant al moviment literari valencià, pel que ell me n'ha dit i pel que vós me'n dieu, no és aventurat de suposar que aquest nou esplet de poetes valencians en valencià —Casp, Adlert, vós i d'altres— s'integrarà en una Escola valenciana, bessona de l'Escola mallorquina —avui estesa a les Illes germanes— de nissaga igualment pura i de veu terral humaníssima i universal.

Aquí no hem pogut editar cap publicació periòdica en català. Algunes bilingües han aparegut i desaparegut. Per correu ordinari us adreçaré un exemplar del Llibre dels Jocs Florals de l'any 1945, un fascicle «Homenatge a Mistral», acabat de sortir i ja exhaurit, i alguns targetons de les activitats —converses, conferències, lectures— del Patronat de Cultura Catalana. Naturalment, també us enviaré un exemplar de les «plaquettes» d'enguany i de l'any passat, vull dir 1949 i 1948, modestíssimes edicions particulars, molt limitades, que han tingut un cert

ressò i han despertat un cert interès entre els escriptors i bibliòfils, ben segur més per la seva raresa que per la seva valor intrínseca.

Lletres, d'Agustí Bartra, crec que no es publica —almenys jo no l'he rebuda— des de que ell és als Estats Units d'Amèrica. *Quaderns de l'Exili* també s'han estroncat. La millor de totes és *La Nostra Revista*, Mèxic, que dirigeix Avelí Artís; tinc bona relació amb ell i sóc col·laborador i corresponsal de la Revista. Crec que us podria interessar donar a conèixer aquí, des de les seves pàgines, la vostra producció i les dels vostres companys. Podríeu adreçar-vos-hi directament —Río de la Plata, 17 (Col. Cuauhtémoc) México, D. F.— o pel meu conducte. No cal que us digui que estic a la vostra disposició per tot lo que desitgeu de mi o d'aquí, si està a l'abast de les meves possibilitats.

M'interessaria ferm rebre els vostres llibres o almenys poesies soltes —vull dir vostres i dels vostres companys— no sols pel goig d'assaborir-les i de fer-les conèixer als escriptors colombians, sinó també perquè podria obtenir-ne versions al castellà. Potser sabeu que entre els poetes colombians hi figuren els millors traductors de Costa i Llobera, Alcover, Carner, etc. També han estat traduïdes i publicades —per sol·licitud meva— algunes poesies de Teodor Llorente.

En el número 107 de la *Revista de las Indias* s'hi publicà, com a Suplement, una «Breve antología de poesía lírica catalana»; hi figura una poesia de Llorente traduïda pel P. José Vargas Tamayo. L'Administrador del F. R. de Publicacions del Ministeri em prometé ahir que a finals d'aquesta setmana m'enviaria la «Separata» corresponent; si és així, tot d'una us la trametré per correu ordinari.

Oblidava de dir-vos que a Mèxic, Tacuba, 12, altos, sortia —fa un parell d'anys que no

n'he rebut cap número— una revista valenciana bilingüe: *Mediterrani*.

La vostra deducció és exacta pel que es refereix al meu cognom; quant a l'altre punt, no és més que una denominació singular i pròpia que em recorda constantment, més que aquí on estic, la meua Mallorca, benamada i enyorada. Crec haver comprès i complert, amb tota fidelitat, el «Siau qui sou» de l'altíssim Costa i Llobera, i voldria que, en la meua petitesa i a l'hora del comiat definitiu, poguessin ser-me aplicats aquells mots heroics: «Mes no trasmuda d'essència l'au indòmita.» «Ans bé,... i torna cap a son niu més àguila.»

Ben vostre,

F. de S. Aguiló

Incloc una targeta del nostre amic P. M. Batllori, S. I.

Fora-Mallorca.

Bogotá, 10 de gener del 1950.

Prof. F. de S. Aguiló

Apartado aéreo 4472

Bogotá, Colombia.

No s'ha conservat la carta que Fuster adreçà a Aguiló: carta datada, segons ens informa la contestació d'Aguiló, a Sueca el 2 de desembre de 1949, la recepció de la qual les vacances de Nadal del funcionariat retardà fins al dia anterior al 10 de gener de 1950, en què Aguiló respongué. Pel que li diu, però, a la carta d'Artís, sembla que la finalitat era *només* «l·ligar conversa amb ell i poder tenir algun contacte amb la literatura catalana de l'exili»:

Sueca, València, 5 març 1950

Senyor Avelí Artís

Mèxic

Distingit senyor:

Dec la vostra adreça, així com la indicació d'escriure-us, al nostre comú amic, el professor F. de S. Aguiló, resident a Colòmbia. Una circumstància purament casual em va facilitar, temps enrere, lligar correspondència amb ell i poder tenir algun contacte amb la literatura catalana de l'exili. El meu desig era, i és, eixamplar aquest contacte relacionant-me amb altres escriptors i, si és possible, fer de tant en tant algun intercanvi de publicacions. L'interès amb què els joves poetes valencians acollim les poques notícies i coses que ens arriben dels germans en l'emigració, és extraordinari i, a més, amarat d'una forta admiració per la vostra fidelitat a la llengua. Us sentim tan aprop nosaltres, els valencians, els valencians catalanistes, que hem estat sempre una mena d'exiliats dins les mateixes terres de Catalunya! Gràcies a Déu, en aquesta València d'avui, més castellanitzada que mai, encara perdura el caliu de l'esforç i la constància. El grup de poetes que ens hem incorporat en la Postguerra, petit i una mica desigual, aportem, si més no, la confiança en la continuïtat de la literatura catalana al País Valencià. Açò ens fa dignes almenys d'una cordial atenció.

Us podria dir moltes coses sobre la nostra actitud, des del punt de mira patriòtic, en contrast amb l'actuació de bona part dels escriptors valencians que ens han precedit, de la Renaixença ençà. Una, i de les importants, n'és la nostra voluntat de deixar d'ésser quelcom marginal en la literatura catalana. Els valencians som molt afeccionats a fer «colla a part», i parlem de «literatura valenciana» i «llengua

valenciana», amb la conseqüència inevitable de recloure'ns en un àmbit políticament i literàriament municipal; i, el que és pitjor, els catalans-estrictes sembla que hagen acceptat això com un fet consumat no preocupant-se massa del que s'haja esdevingut a València ni en política ni en literatura. Clar és que no hem tingut figures de la grandària dels mallorquins excelsos, que poguessen atraure l'entusiasme i la curiositat del lector català-estricte. I aquest, amb recordar el nom —tòpic— de Llorente, es queda ja amb la consciència tranquil·la. Nosaltres hem procurat fomentar l'acostament amb els escriptors catalans-estrictes i mallorquins, i a València hom va adonant-se, a poc a poc, de la significació i l'abast del «fet antidiferencial» (per dir-ho com el filòleg Moll) dels tres països.

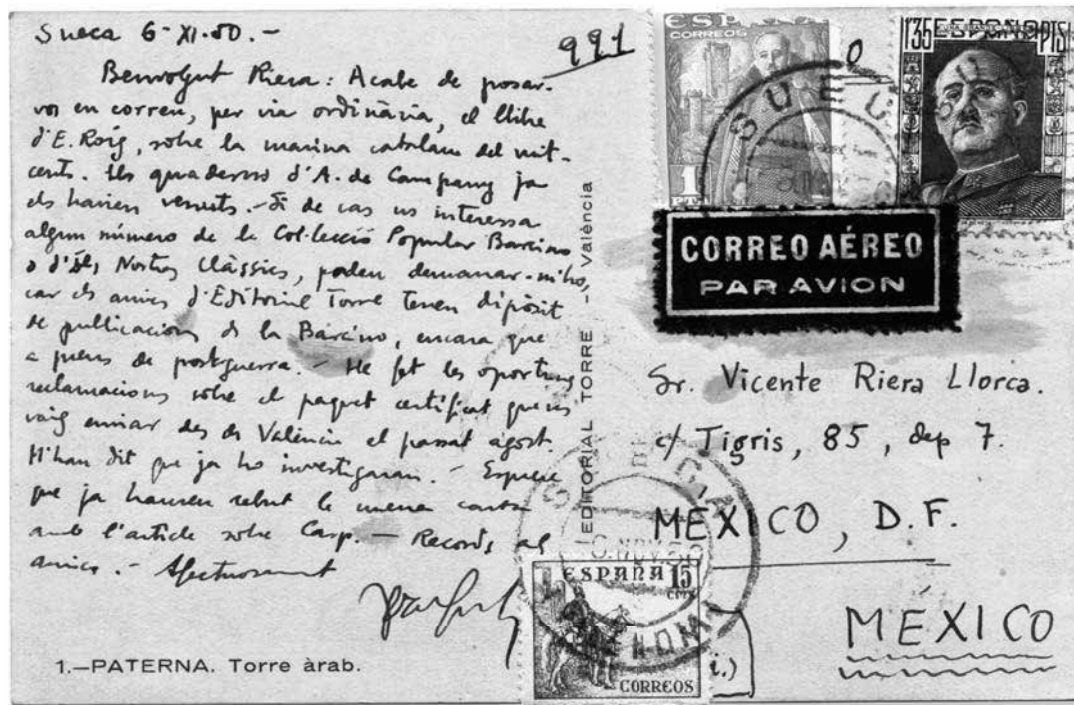
Per correu ordinari us envie, ara, un exemplar de cada una de les meues publicacions: *Sobre Narcís, 3 poemes* i *Ales o mans*. Si us interessa jo us en podria fer arribar algunes altres, d'amics meus, així com còpies manuscrites dels qui —principalment per raons econòmiques— romanen inèdits en llibre. A canvi, ¿m'enviareu algun número de la revista que vós publiqueu, i de la que m'ha parlat F. de S. Aguiló? Sent veritable avidesa per conèixer la labor literària dels qui viviu a l'Amèrica. Si necessitàveu alguna cosa de València —notícies, algun llibre, col·laboració, el que us calga—, no dubteu a adreçar-vos a mi, per tal com serà, a mi i als meus companys de tasca literària, un plaer poder-vos-ho servir.

Ja em perdonareu la llibertat que em prenc amb aquesta carta. Sé que rebreu amb simpatia la franca intenció que l'ànima i m'ànima. Ens uneix l'amor i el treball per la Pàtria, i açò, en aquests dies, és el vincle més pur i noble que pot existir entre els catalans dels tres països. Espere, doncs, les vostres noves. Ben vostre,

Joan Fuster

Aquesta fel·liç coincidència inicial entre Joan Fuster i Francesc de Sales Aguiló es produí en el marc de *Verbo* (València, 1946-1963, 33 núms.), revista literària fundada per Joan Fuster i el seu amic de joventut, l'escriptor José Albi (1922-2010), fill del secretari de la Diputació d'Alacant, fet que els facilitava la maniobra: «*Verbo* és una revista que projectàrem, quan encara érem estudiants de batxiller, el que fa de director i jo. No la vam poder editar aleshores per falta de mitjans. Però en 1946 el pare d'aquest amic anà de secretari

de la Diputació d'Alacant (ho era abans de l'Ajuntament de Sueca), i vam tenir *enormes* facilitats en la impremta d'una casa de beneficència d'aquella Diputació. Total, que el cost de cada número de *Verbo*, paper i tot, no passa d'unes cinc-centes pessetes. Si no fos per això no podria eixir, perquè el preu de venda és irrisori, sobretot comparat amb altres revistes d'aquest tipus que s'editen per aquí. El contingut sol ser bastant irregular.» (De J. Fuster a V. Riera Llorca, Sueca, 28 de setembre de 1951) Precisament, arran d'aquest contacte amb Aguiló,

Joan Fuster, Sueca, 6 de novembre de 1950

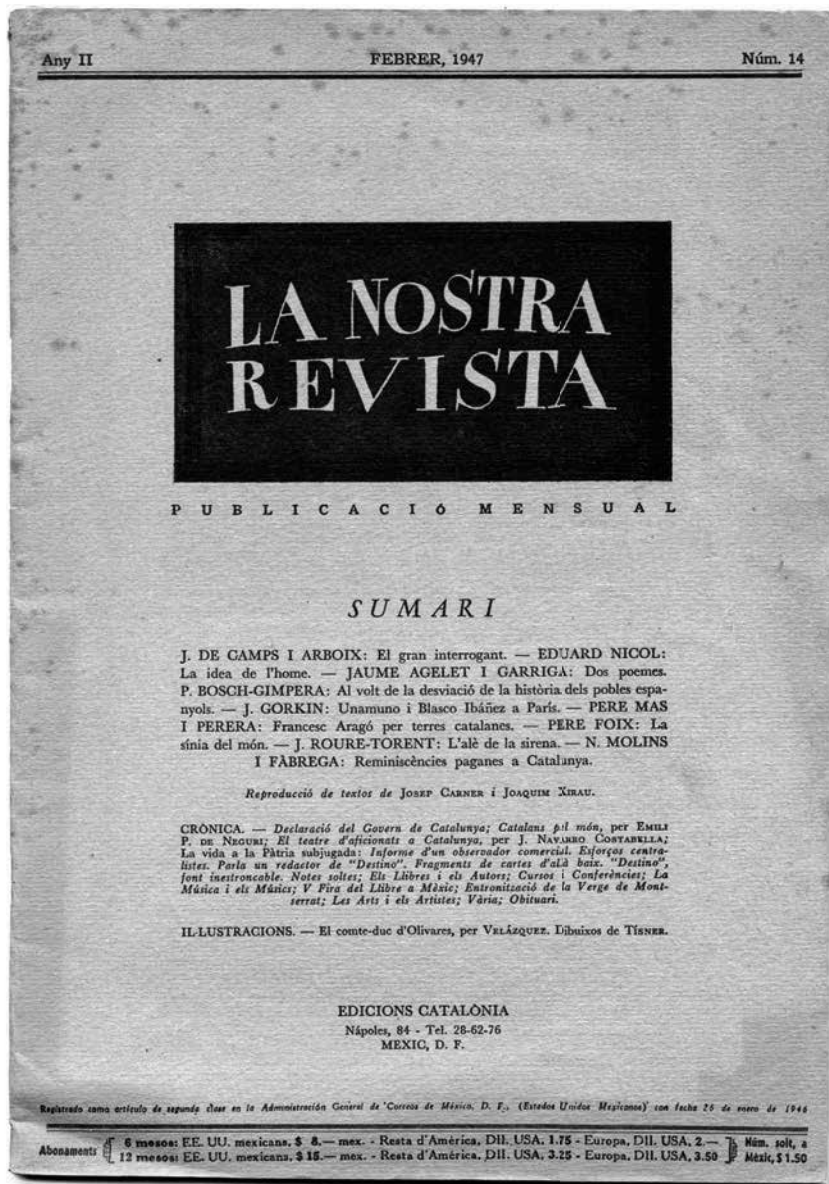
Fuster hi publicà «Cataluña desde Colombia», en el número 18, d'agost-setembre de 1950, pp. 27-28, en què donà notícia tant de l'home com de l'obra.

Fuster i «La Nostra Revista»

Sembla, però, que l'interès de Fuster en el contacte amb Artís puja un esglaó més que no pas amb F. de S. Aguiló: també hi havia el «desig» d'«eixamplar» el contacte amb l'emigració i relacionar-se amb altres escriptors —«la literatura catalana de l'exili». Però no deixa de sobtar que busqui el contacte amb escriptors catalans exiliats, allunyats del país, i que no ho intenti primer amb els que tenia més a prop, és a dir, els Riba, Sagarra i Pla, per citar tres casos que exemplifiquen perfectament l'espectre ideològic del catalanisme literari d'aleshores: irreductibles, tebis i col·laboracionistes. Si mirem, per exemple, els documents de l'Epistolari Joan Fuster publicats fins ara en la col·lecció *Correspondència*, que dirigeix Antoni Furió, veiem que les cartes de Fuster conservades escrites amb anterioritat a l'any 1950 són totes d'ordre domèstic: Manuel Sanchis Guarner, Josep Giner, Germà Colón, Xavier Casp, Miquel Adlert, Santiago Bru, per entendre'ns.

També, és clar, Fuster mira d'obtenir de contraban «algun intercanvi de publicacions», dels quals estaven tan mancats i necessitats per la situació autàrquica i de censura de l'Espanya franquista. La situació

d'autarquia a l'Espanya feixista va durar des del final de la Guerra Civil fins al 1959, i es va caracteritzar per una crisi econòmica pràcticament permanent, una llarga i profunda depressió que va suposar un greu deteriorament de les condicions de vida de la població, l'augment de la misèria, l'aparició de les cartilles de racionament, dels menjadors socials, del mercat negre (l'estraperlo) i de la corrupció inherent, i va implicar el retrocés en els nivells de benestar de la població més greu dels darrers dos-cents anys. (RIQUER i CULLA, 1989: 107-109) Recordem, també, que la censura franquista, un cop acabada la Guerra Civil (1936-1939), es va acarnissar doblement contra Catalunya, perquè a la prohibició global que afectava els continguts, als Països Catalans s'hi va afegir la prohibició de l'ús de la llengua pròpia, que va quedar reclosa a l'àmbit familiar. També la dictadura de Franco va prohibir les traduccions al català durant una dècada, fins al 1947, en què va aparèixer, excepcionalment, en diversos volums, en edició de luxe i preu prohibitiu, i, per tant, molt poc assequible, la *Divina Comèdia*, del Dant, en versió de Josep M. de Sagarra, i l'any següent, l'*Odissea*, d'Homer, en la magistral traducció de Carles Riba. Aquestes condicions es van mantenir pràcticament inalterables fins al 1962, quan es va deixar de practicar la censura lingüística prèvia.

El «fet antidiferencial» del Països Catalans

En l'endemig, i per tal d'evitar malentesos, Fuster remarca d'entrada, usant paraules de Francesc de B. Moll, el filòleg illenc per antonomàsia, el «fet antidiferencial» (Moll, 1950: 10) entre el País Valencià, Catalunya i les Illes pel que fa a la llengua i la literatura del que aleshores s'anomenava Països de Llengua Catalana, que precisament Fuster acabaria batejant com a Països Catalans a partir sobretot de l'aparició de *Nosaltres, els valencians* (1962):

«La *Gramàtica* de Sanchis Guarnier representa, doncs, l'entrada de la ciència lingüística dins el domini valencià on abans senyorejaven l'empirisme i la rutina. Però també representa la codificació d'un criteri cultural i patriòtic, que, deduït científicament per la lingüística, té també les més profundes raons històriques: representa la consagració del “fet antidiferencial” entre València i les regions germanes. Després de comprovar la vàlua de la doctrina inclosa en aquesta obra, no és possible parlar de valencians, catalans i baleàrics com de pobles fonamentalment diversos, sinó com de membres d'una gran família, com de fills de la mateixa casa, i no és possible que un valencià se senta foraster a Catalunya ni que un mallorquí se senta foraster a València. L'instint del poble mallorquí ha endevinat el fet d'aquesta comunitat familiar: per a un pagès mallorquí, *un foraster* no és mai un català ni un valencià; és *foraster* o parla *foraster* únicament el qui parla la llengua del centre de la Península.»

F de B. Moll, «Pròleg» a M. Sanchis Guarnier, *Gramàtica valenciana* (1950)

I de manera més explícita, i ja des del títol, en el primer assaig fusterià publicat en les revistes dels exiliats catalans d'Amèrica, «València en la integració de Catalunya». Difícilment Fuster, aleshores, devia tenir notícia de l'article «Mallorca, nova fidelitat», de Francesc de S. Aguiló, publicat a *Quaderns de l'Exili* (Mèxic), vol. II, núm. 6 (març-abril 1944), p. 16, en què, en to elegíac, des de l'exili, evocava Mallorca i, en to reivindicatiu, acabava afirmant: «Els nostres pensaments, la nostra voluntat i la nostra acció són, com sempre i més que mai, al servei de la MALLORCA NOVA de demà, una Mallorca *mallorquinitzada*, reintegrada al sentiment nacional amb Catalunya, i els altres pobles de llengua catalana. La nova alba s'acosta.»

D'aquest article fusterià, que va fer forolla, va sorprendre tant el to com el contingut, obertament pancatalanista. No era el típic pamflet abrindat, farcit de tòpics, jocfloralesc i elegíac, sinó que era un article meditat, desacomplexat i modern, en què alertava sobre el que hi havia en joc, la pèrdua d'«una fina tradició, una deu de possibilitats, el matís jocund i elegant de la cultura catalana», és a dir, doncs, l'extinció de tota una Cultura, així en majúscules, concretament, de la nostra Cultura:

«València en la integració de Catalunya»,
per Joan Fuster

Llegint alguns articles publicats darrerament a les revistes catalanes de l'exili, em preguntava si no haurà arribat ja l'hora del pessimisme. Sembla, en efecte, que es desvetlla en molts espe-

rits una certa inquietud revisionista, una preocupació desconfiada sobre el destí del catalanisme. I m'apresse a dir-vos que això, el pessimisme, és una de les poques coses que poden induir-nos a ésser optimistes, ara. Vegeu. No el descoratjament, però sí una mica de desil·lusió, hi ha en el fons d'aquella actitud: la desil·lusió, al capdavant, suposa major vidència, haver descobert, per fi, una cara, una altra cara de la realitat, abans entelada, negligida o deformada. La guerra del 36, i el que l'ha substituïda, han posat en crisi —en canvi— una pila d'idees, de conductes, de passions: hi ha posat, concretament, el catalanisme, que és alhora idea, conducta i passió. I sort que ha estat així! Aquests anys de silenci, si hom aconsegueix defugir la fàcil, la fràgil inclinació i l'enyorança, la recaiguda en l'Elegia, poden convertir-se en avinentesa d'exercicis espirituals: disciplina i deixuplina, escola de propòsits, de preparació, de reparacions. És el moment de tornar a veure en el catalanisme, més que no pas una política —això que a la península Ibèrica sol anomenar-se política—, una moral: vull dir, un esforç i no un escàndol, una creixença total i no solament uns guanys sobre el paper, una ambició de plenitud definitiva i no aquell dispersar-se pels camins enlluernadors. Definiu el pessimisme com a tensa gana de rectificar, i encertareu. Fet i fet, el balanç del mig segle que estem salvant, ¿no ens convida, o millor: no ens empeny a les rectificacions?

Que cadascú hi conteste a la seua manera. Jo he pensat moltes vegades —i aquest és un dels casos que poden adduir-se— en la bella lliçó que seria, per exemple, un testimoniatge valencià. Una veu valenciana que s'alçàs a judicar el catalanisme de la preguerra, almenys en un dels seus aspectes. El simple fet que aquesta veu existesca o puga existir —les paraules meues en són una prova— hauria de bastar com a punt de meditació. Significa, si més no, que en l'expedient

d'aquell catalanisme anem a consignar una acusació desoladora: la seua incompletud nacional, la seua insuficiència. Clar és que l'acusació ha de fer-se, també, en el sentit contrari: els valencians tampoc no estem nets de culpa. Però açò és una altra història que avui no vull contar. La maduresa del nostre recobriment nacional exigia una consciència perfecta dels seus objectius i la gravitació incessant d'aquests objectius sobre totes les seues empreses i totes les seues realitzacions. Mirant cap a València, mirant cap a Mallorca, mirant cap a les terres de la Catalunya sotmesa a França: ¿pot assegurar-se que el catalanisme haja anat més enllà de la retòrica, de les declaracions ocasionals, dels gestos que no comprometen? Els objectius apareixen boirosos, i llur presència en empreses i realitzacions, migrada. Repasseu els textos clàssics del catalanisme doctrinal: quan de regionalista esdevé nacionalista, hi trobem, sí, que el concepte de Catalunya va arrodonint-se, va superant els límits i les confusions en què el deixà la Decadència, i Mallorca, el País Valencià i el Rosselló hi són inclosos. Però us adonareu de seguida que ho són per pura fórmula, per imperatiu dialèctic, o potser amb un secret, desesperat convenciment de la ineficàcia de la inclusió. Catalunya, la Gran Catalunya, era un somni, i com a somni feia bé en determinades circumstàncies i calia prescindir-ne en altres.

Les conseqüències —mediates— d'aquesta inconseqüència, per al mateix catalanisme, han estat doloroses, baldament la majoria dels catalanistes no hagen sabut sentir-les: insensibilitat que ens posa en guàrdia front a ells. Les immediates constitueixen una llarga sèrie d'absurds angoixadors. N'hi ha prou amb fullejar una història de Catalunya, amb consultar els programes polítics de qualsevol tendència. La història de València no era història de Catalunya més que marginalment: tema d'apèndix. València no existia, així: no existia, per als pro-

grames d'acció política. Hom especulava sobre les característiques nacionals de Catalunya, i els valencians no ens hi reconeixíem. Quan vegeu un recull de folklore català, no cuideu de trobar-hi el de la regió valenciana. I qui diu València, diu Mallorca o el Rosselló. Només en literatura se'ns admet un pla d'igualtat: als mallorquins, per Lluïl i pels moderns magnífics; als valencians, per la nostra excelsa aportació clàssica. Quant a la llengua, si no hagués estat pel preciós instint nacional de Pompeu Fabra —tot i les concessions que li calgué fer al *normalisme* barceloní—, mallorquins i valencians viuríem en l'alcoverisme més desballestat. I açò s'ha de qualificar com acabe de fer-ho: d'insuficiència, d'incompletud. Altrament, el catalanisme, que a la Catalunya estricta tenia vigor i mitjans, no procurà que en participàssem. Tot va reduir-se a aquella «càlida buidor», de què parlà una vegada Nicolau d'Olwer: pirotècnia de tòpics, discursos i escrits inoperants.

El catalanisme ha arrossegat durant força temps els seus orígens romàntics: no ha assolit alliberar-se'n del tot. La idea de nació, que forma el seu nucli, ha variat: ha estat naturalista o culturalista; però el sentiment nacional que restaurava duia, mal extingits, elements historicistes. I la història és, no ho dubteu, un cove pintoresc d'on una persona relativament enginyosa pot traure arguments en defensa d'allò que li plaga: els valencians, en particular, l'han aprofitada per combatre l'*absorció*, l'*assimilisme* del moviment catalanitzador a penes insinuat; i els catalanistes, en política, han respectat les nostres praujes particularistes. Heus ací que València ha tingut una organització estatal i té un nom —i això és història— distints dels de Catalunya. Prendre seriosament aquestes consideracions fou tant com aixecar una barreira a l'expansió del catalanisme, tallar la seua reeixida al País Valencià. D'una banda, doncs, el particularisme dels valencians; de l'altra, la miopia, el particularisme —també; és el mot

escaient— dels catalanistes del Principat. A uns i altres mancà la comprensió i la voluntat de la urgent unitat de Catalunya en el grau radical que demanava la conjuntura política.

Mentre el problema de València no serà considerat pels catalans estrictes com un problema llur, i com un problema rigorosament nacional —des dels punts de mira econòmic, polític i cultural—, el catalanisme no deixarà d'ésser un moviment fracassat en potència. Potser siga aquesta una afirmació massa absoluta. Tanmateix, la situació actual del País Valencià i l'experiència —lamentable— de la seua Renaixença, mostren les dimensions possibles de la fallida. Gràcies a Déu, sempre hi ha hagut —i avui els hi ha més que mai— a València propugnadors del *fet antidiferencial* —ampre aquesta expressió, tan aguda, al filòleg Moll— entre ella, Mallorca i el Principat; però el procés de castellanització, que ací no conegué cap atur, s'accelera en els darrers temps a un ritme espantós. Perllongar el desinterès del catalanisme per València equivaldria a convertir en irreparable una desgràcia essencial —i no escric *essencial* per amena afició a l'adjectiu. Si els intents que hi fem els escassos catalanistes valencians no troben al Principat més que un ressò platònic, de cortesa simpatia, la reintegració nacional de Catalunya seguirà frustrada, seguirà frustrant-se cada dia. Sense remei. I tinguem en compte que no es tracta únicament de la pèrdua material, tremenda, d'un territori i d'uns milers de connacionals que es desnacionalitzen. Hi ha, a més, en perill, quelcom que afecta al Cos místic de la Pàtria: una fina tradició, una deu de possibilitats, el matís jocund i elegant de la cultura catalana.

La Nostra Revista (Mèxic), V,
núm. 54 (juny 1950), pp. 136-137.

València en la integració de Catalunya

LLEGINT alguns articles publicats darrerament a les revistes catalanes de l'exili, em preguntava si no haurà arribat ja l'hora del pessimisme. Sembla, en efecte, que es desvetlla en molts esperits una certa inquietud revisiionista, una preocupació desconfiada sobre el destí del catalanisme. I m'apresse a dir-vos que això, el pessimisme, és una de les poques coses que poden induir-nos a ésser optimistes, ara. Vegeu. No el descoratjament, però sí una mica de desil·lusió, hi ha en el fons d'aquella actitud: la desil·lusió, al capdavant, suposa major vidència, haver descobert, per fi, una cara, una altra cara de la realitat, abans entelada, negligida o deformada. La guerra del 36, i el que l'ha substituïda, han posat en crisi —en canvi— una pila d'idees, de conductes, de passions: hi ha posat, concretament, el catalanisme, que és alhora idea, conducta i passió. I sort que ha estat així! Aquests anys de silenci, si hom aconsegueix defugir la fàcil, la fràgil inclinació i l'enyorança, la recaiguda en l'Elegia, poden convertir-se en avinentesa d'exercicis espirituals: disciplina i deïxiplina, escola de propòsits, de preparació, de reparacions. És el moment de tornar a veure en el catalanisme, més que no pas una política —això que a la península ibèrica sol anomenar-se política—, una moral: vull dir, un esforç i no un escàndol, una creixença total i no solament uns guanys sobre el paper, una ambició de plenitud definitiva i no aquell dispersar-se pels camins enlluernadors. Definíu el pessimisme com a tensa gana de rectificar, i encertareu. Fet i fet, el balanç del mig segle que estem salvant, òno ens convida, o millor: no ens empeny a les rectificacions?

Que cadascú hi conteste a la seua manera. Jo he pensat moltes vegades —i aquest és un dels casos que poden adduir-se— en la bella lliçó que seria, per exemple, un testimoniatge valencià. Una veu valenciana que s'alçàs a judicar el catalanisme de la preguerra, almenys en un dels seus aspectes. El simple fet que aquesta veu existesca o puga existir —les paraules meues en són una prova— hauria de bastar com a punt de meditació. Significa, si més no, que en l'expedient d'aquell catalanisme anem a consignar una acusació desoladora: la seua incompletud nacional, la seua insuficiència. Clar és que l'acusació ha de fer-se, també, en sentit contrari: els valencians tampoc no estem nets de culpa. Però açò és una altra història que avui no vull contar. La maduresa del nostre recobriment nacional exigia una

consciència perfecta dels seus objectius i la gravitació incessant d'aquests objectius sobre totes les seues empreses i totes les seues realitzacions. Mirant cap a València, mirant cap a Mallorca, mirant cap a les terres de la Catalunya sotmesa a França: ¿pot assegurar-se que el catalanisme haja anat més enllà de la retòrica, de les declaracions ocasionals, dels gestos que no comprometen? Els objectius apareixen boirosos, i llur presència en empreses i realitzacions, migrada. Repasseu els textos clàssics del catalanisme doctrinal: quan de regionalista esdevé nacionalista, hi trobem, sí, que el concepte de Catalunya va arrodonint-se, va superant els límits i les confusions en què el deixà la Decadència, i Mallorca, el País Valencià i el Rosselló hi són inclosos. Però us adonareu de seguida que ho són per pura fórmula, per imperatiu dialèctic, o potser amb un secret, desesperat convenciment de la ineficàcia de la inclusió. Catalunya, la Gran Catalunya, era un somni, i com a somni feia bé en determinades circumstàncies i calia prescindir-ne en altres.

Les conseqüències —mediates— d'aquesta in-conseqüència, per al mateix catalanisme, han estat doloroses, baldament la majoria dels catalanistes no hagen sabut sentir-les: insensibilitat que ens posa en guàrdia front a ells. Les immediates constitueixen una llarga sèrie d'absurds angoixadors. N'hi ha prou amb fullejar una Història de Catalunya, amb consultar els programes polítics de qualsevol tendència. La història de València no era història de Catalunya més que marginalment: tema d'apèndix. València no existia, així: no existia, per als programes d'acció política. Hom especulava sobre les característiques nacionals de Catalunya, i els valencians no ens hi reconeixíem. Quan vegeu un recull de folklore català, no cuideu de trobar-hi el de la regió valenciana. I qui diu València, diu Mallorca o el Rosselló. Només en literatura se'ns admet en pla d'igualtat: als mallorquins, per Lluïll i pels moderns magnífics; als valencians, per la nostra excelsa aportació clàssica. Quant a la llengua, si no hagués estat pel preciós instint nacional de Pompeu Fabra —tot i les concessions que li calgué fer al *normalisme* barceloní—, mallorquins i valencians viuríem en l'alcoverisme més desballestat. I açò s'ha de qualificar com acabe de fer-ho: d'insuficiència, d'incompletud. Altrament, el catalanisme, que a la Catalunya estricta tenia vigor i mitjans, no procurà que en

Directament, al final d'aquella primera carta tan sucosa a Avelí (o Avel·lí) Artís, hi apareixia l'ofertament fusterià de «col·laboració» com de passada, entre altres coses: «Si necessitàveu alguna cosa de València — notícies, algun llibre, col·laboració, el que us calga—, no dubteu a adreçar-vos a mi, per tal com serà, a mi i als meus companys de tasca literària, un plaer poder-vos-ho servir.» Era això el que cercava Fuster, una tribuna exterior i lliure? Unes pàgines on poder «col·laborar», on poder expressar-se lliurement en la seva llengua, sense cotilles ideològiques ni polítiques? Una revista on fer sentir la seva veu i donar-se a conèixer, encara que fos a la diàspora, a l'altra punta de món, a l'altra banda de l'Atlàntic? És evident que articles com aquest primer publicat en *La Nostra Revista* no hauria estat possible, ni que haguessin existit, en les revistes clandestines de l'interior. Si no és això, com s'explica aquesta marrada americana inèdita?

Fuster ja s'havia donat a conèixer de manera esporàdica en la premsa cultural valenciana de l'època, l'any 1944: concretament a l'*Almanaque de Las Provincias*, publicaria el seu primer article en català a la premsa valenciana: «Vint-i-cinc anys de poesia valenciana» (Furió, 1994: 33). Però la seva assiduitat a la premsa valenciana no es produiria curiosament fins després de la seva anada a Barcelona l'any 1954 (Furió, 1993: 311-313). I, de totes maneres, la immensa majoria de la seva producció articulista va ser en castellà, tant a Valèn-

cia com a Barcelona (*Jornada*, *Levante*, *Destino*, *El Noticiero Universal*, *El Correo Catalán*, *TeleXpres*, *La Vanguardia Española*, *Informaciones*): les servituds del *pro pane lucrando*, de què es queixava el mateix Fuster.

Fuster i la metròpoli barcelonina

Tot i que en aquesta primera carta Fuster afirma que «Nosaltres hem procurat fomentar l'acostament amb els escriptors catalans-estrictes i mallorquins [...]», la veritat és, almenys pel que fa a Fuster, que si hi havia hagut cap intent amb Catalunya i Barcelona —que podríem considerar la metròpoli literària— els resultats havien estat més aviat minsos. Fins l'any 1954 Fuster no posà els peus a Barcelona: «Jo no hi he estat mai, i hi conec ben poca gent.» (Sueca, 30 octubre 1953) I la poca gent que hi coneixia devia ser el savi editor de l'editorial Barcino, Josep M. de Casacuberta (1897-1985), molt vinculat al País Valencià, qui li publicaria el poemari *Terra en la boca* (1953), el primer títol fusterià aparegut a Barcelona —«*Terra en la boca* apareixerà d'ací unes setmanes. Ja li tinc col·locat a la Barcino un altre llibre: d'assaigs (vaig traure'n còpies desseguida per enviar-lo a la censura).» (De J. Fuster a V. Riera i Llorca, Sueca, 21 de maig de 1953)—, un volum antològic de Sant Vicenç Ferrer (*Pàgines escollides de Sant Vicent Ferrer*, 1955) i seu primer llibre d'assaigs, *Les originalitats*

(1956); i l'escriptor i advocat, membre del que podríem anomenar catalanisme catòlic conservador —de la Lliga, per entendre'ns— Octavi Saltor —«Jo mantinc amb Saltor una correspondència assídua per raons professionals i d'amistat [...]» (De Joan Fuster a V. Riera Llorca, Sueca, 24 de desembre de 1953)—, la correspondència dels quals amb Fuster encara no ha estat publicada. Casacuberta i Saltor són, a més de Riera Llorca i Agustí Bartra (aquests dos exiliats a Mèxic), els únics escriptors catalans a qui Fuster dedicarà un poema del seu llibre *Terra en la boca*.

Aquell primer i exitós viatge de Fuster a Barcelona tingué lloc del 10 al 17 de febrer. Vegem la crònica que el mateix Fuster en fa a la llarga carta adreçada a Riera Llorca de data 18 de febrer de 1954:

Sueca, 18-II-[19]54

Benvolgut Riera:

Acabe d'arribar a casa, i t'escric desseguida. Aquests dies barcelonins han estat magnífics, potser massa i tot, i ara em costa una mica de resumir-los en una —diríem— impressió general. Supose que Tasis t'haurà escrit ja, contant-te'n alguna cosa. Jo, de moment, no vull fer-te sinó una ràpida relació de les meues anades i vingudes per allà; a poc a poc et parlaré de l'opinió que m'he format d'hòmens i ambients. Tindrem matèria per a algunes cartes.

Vaig eixir de València, el dimecres passat, dia 8 [10], a les 3 h 15. El viatge fou una mica accidentat —la vigília hi havia hagut un desca-

rrilament i la via estava defectuosa, s'espatlà l'automotor i no sé què més va passar—: tot plegat, unes tres hores de retard. El pobre Tasis m'esperà pacientment. Amb ell hi havia uns quants amics seus, i Miquel Arimany, editor i poeta, amb qui mantenia ja una correspondència assídua. M'acompanyaren a l'hotel, i encara vam ramblejar una estona.

L'endemà [dijous dia 11] començaren a ferme fer turisme. A desgrat de la meua escassa afecció per aquestes coses, he hagut de veure una pila de monuments barcelonins. Casacuberta em feu de guia a la Biblioteca de Catalunya. Ell em va presentar a la teua germana, i hi vaig saludar també Pere Bohigas i Josep Romeu. Després vaig visitar l'editor Cruzet, a la Catalònia: parlàrem de PB, de les crítiques que hi fem de llibres catalans i de les possibilitats de difondre les publicacions de l'interior per Amèrica; he quedat amb Cruzet de proporcionar-li unes quantes adreces a fi d'intentar-ne alguna cosa. Cruzet està content dels meus comentaris, i m'ha promès de tenir-me al corrent de les seues novetats editorials: ja tinc quatre llibres nous, les crítiques dels quals t'enviaré només tinga temps de fer-les.

Vaig dinar amb l'Octavi Saltor, el qual feu un breu parlament, més tard, a casa Josep Iglésies, com a introducció a una lectura de poemes i proses. Realment, l'acte de ca l'Iglésies em commogué. Hi era Puig i Cadafalch, Carles Riba i Clementina Arderiu, López-Picó, i una sèrie de noms coneguts. N'hi havia de joves i de vells, de l'un color i de l'altre. La primera sorpresa d'un valencià és veure com tota aquesta gent, que divergeix en tantes coses, sap «convivre», almenys durant unes hores. A València això és gairebé impossible. Com és de rigor en aquests casos, la concurrència em felicità. Després, vam tocar —n'havíem quedat set o vuit— el tema de la llengua; ja pots imaginar-t'ho: el

problema de la llengua de valencians i mallorquins. Riba estava irritat amb els mallorquins —jo, càndid de mi, em pensava que Riba no s'irritava—, per certs excessos dialectalitzants: acabàrem coincidint que la meua posició era la més equànim i discreta... A la nit vam fer tertúlia amb Martínez Ferrando.

Divendres [dia 12] anàrem a Montserrat. M'hi acompanyaven Tasis i Aramon. Visitàrem el monestir, i els monjos ens feren dinar amb ells. Fou una experiència bonica. D'allí estant us vam enviar unes targes, a tu i als amics de València. Férem sobretaula amb dom Maur Boix Selva (el traductor, si no m'enganyo, d'*El Paradís perdut*) i amb dos monjos joves que escriuen també. Sembla que en el monestir es treballa força, i en bon sentit. Els envieu PB? Amb l'Aramon vaig reprendre novament el tema de la llengua. L'Aramon és un dels hòmens més interessants i valuosos que he tractat a Barcelona. Ell em feu visitar el petit local que ara té l'Institut: m'ensenyà les publicacions que fan, i me'n donà unes quantes separades. És admirable la tasca de l'Institut, sobretot en les condicions en què l'ha de dur endavant.

A la nit, vaig fer la lectura de la *Poesia Catalana Antiga* —així ho anunciaren. Vaig llegir els tres capítols que ja saps (i, entre parèntesis, pots publicar-los, si vols, a PB, com deies en la carta que vaig rebre a Barcelona). L'auditori no era menys estimable que el de la sessió anterior. Hi vingueren el doctor Jordi Rubió, Pere Bohigas (dos tècnics!, els més efusius, per cert, a l'hora de les consabudes felicitacions), Martínez Ferrando, Triadú, Serrahima, Pere Quart, l'Antoni Ribera, Ferran Canyameres... Ben variat, com veus. Em presentà l'Aramon. Com que en la teua carta em parlaves que t'interessava la col·laboració de Joan Oliver, vaig aprofitar l'ocasió per insinuar-li-ho, durant una estona que férem colla a part amb Serrahima.

L'Oliver es queixava una mica del to desigual, quant a qualitat, de PB, en alguns números; jo li vaig dir que un bon original —d'un Joan Oliver o d'un Pere Quart, per exemple— sempre desplaçaria un original mediocre... Serrahima em feu costat (digué que us havia enviat un article llarg —les coses d'aquest senyor sobre teoria literària solen ser molt interessants). En resum: crec que si li poseu uns mots a l'Oliver, us enviarà col·laboració. Tant ell com Serrahima em digueren que això de «la por» no comptava per a ells...

Dissabte [dia 13] vaig fer turisme diríem professional: Saltor, que és de la Junta del Col·legi d'Advocats, m'ensenyà el nou edifici que han construït els meus companys barcelonins (els advocats, no sé per què, es diuen «companys» i no «col·legues»). Després em féu anar a una de les emissores de ràdio, on ell fa de crític de llibres catalans, i fins i tot m'hi entrevistaren (preguntes idiotes, com si preferesc el metre lliure o si els mots plans són més musicals que els esdrúixols). Vaig dinar a casa Tasis, el qual em portà després a la seua tertúlia habitual dels dissabtes. Després vaig anar a casa Casacuberta, on acudiren també un parell de valencians, Triadú i Romeu: la conversa, literàrio-editorial. Més tard, vaig fer una espècie d'explicació sobre la situació de València a un grup d'universitaris. M'agradà la curiositat d'aquells xicots i la voluntat de realitzacions pràctiques que demostraren. Una vintena d'amics em feren companyia en el sopar: a les postres hi hagué petits discursos i les inevitables «recitacions» de versos.

L'endemà [diumenge dia 14] vaig anar a veure ballar sardanes, a la plaça del Rei. A mitja tarda li vaig fer visita al doctor Riba. Confesse que he tornat de Barcelona amb una admiració redoblada per Carles Riba. És efectivament un home excepcional. (Ja hem començat a veure la

manera de dur-lo a València.) Parlà de moltes coses: de l'esdevenidor de la llengua, de les seues amistats valencianes, del Congrés de Segòvia, de Verdaguer. Sobre alguna d'aquestes qüestions jo duia certes prevencions. La teoria de Riba sobre el futur de la llengua és pessimista, però —tot i no compartir-ne la base— em sembla lúcida i realista en tant que anàlisi dels problemes que té plantejats el català. En el fons, Riba creu tant en la força nacional dels nostres pobles, que arribà fins i tot a dir que si ens «maten» el català actual, en «crearem» —espontàniament— un altre... I saps què m'elogià? No els versos, sinó la nota sobre el bilingüisme de València que publicàreu a PB. Un altre dia te'n contaré més coses.

Vaig sopar amb Ribera. Parlàrem, és clar!, de les bescantades antologies de Triadú. Potser vaig cometre la indiscreció de dir que anava a escriure una rèplica al seu article i al de Tasis. Dic que potser fou una indiscreció. Abans n'haviem parlat amb Tasis, la resposta del qual resultà noble i intel·ligent. Em feu la impressió que Ribera hi veia Déu sap quina maniobra tèrbola contra no sé qui (!): en fi, és possible que açò no passe de ser una mera aprensió meua. Volia esbrinar les causes reals de l'animositat que hi ha entre ell i d'altres d'un costat, i els d'*Ariel* per l'altre. Són moltes i una mica inconsistentes: potser aquesta és una opinió precipitada i de foraster. Però sí que estic bastant convençut que qui en pateix les conseqüències és Bartra. Vaig sondejar els d'*Ariel*, i concretament Triadú, sobre el tema Bartra. No van fer grans demostracions d'entusiasme, però digueren alguna cosa prou significativa, de la qual es deduïa que tot l'embolic era degut a malentesos fàcilment superables. Aquests dies estava pensant en alguna de les crítiques que Ribera feia —jo conserve còpia d'aqueix article inèdit— de l'antologia de poesia de Triadú, i arribava a la

conclusió que, poc més o menys, serien les crítiques que s'haurien pogut adreçar a una antologia que en fes Bartra. En les cartes de Bartra puc rellegir judicis sobre Verdaguer, Maragall o Carner, tan «sectaris» i «arbitraris» com els de Triadú; judicis que, supose, Ribera deu conèixer més bé que jo. Doncs, ¿què reprotxarà un «bartrià» a Triadú sinó —exclusivament— l'omissió de Bartra? (El que haja omès Ribera i d'altres no té importància, si es pensa que Triadú seleccionà una trentena de poetes dels últims 50 anys.)

Però tornem al viatge. Dilluns [dia 15] vaig dinar amb Martínez Ferrando, i vaig fer alguna gestió professional. A la nit, em vaig reunir amb els d'*Ariel*. Parlàrem de PB. Triadú em digué que era massa «polític». Sembla que tenen una certa experiència «policiaca», que no voldrien veure repetida. Ara projecten una revista catalano-occitana, *Vida Nova*, que s'editarà al Llenguadoc, la meitat de pàgines en català i l'altra en occità. La idea és que la part catalana (l'occitana no cal dir-ho) siga estrictament literària, i fer veure que una revista en català no ha de ser necessàriament política: sembla que el propòsit últim és obtenir un permís de revista a l'interior, a base d'aquella maniobra. Dubte que l'aconseguesquen, aquest permís. *Vida Nova*, però, pot complir una missió profitosa. No vaig voler insistir sobre la col·laboració a PB. (Per cert que l'Albert Manent em digué que us havia enviat una cosa, un comentari a l'homenatge a Riba potser.)

Vaig tenir també algunes altres entrevistes, menys literàries que les anteriors. En tothom he trobat un interès clar i sincer per l'estat de València. Hem discutit possibilitats d'ajut i de relació (poques possibilitats, com pots imaginar-te). A última hora se'm proposà de quedar-me un dia més a fer una conferència a l'Associació de Cultura Occidental: me'n donaven 500 pts. Però ja no m'era permès de prolongar

la meua absència de casa i del despatx. Ha estat millor així, perquè ara tinc l'expectativa de retornar a Barcelona, a principis de juny. Hi faré dues conferències, per les quals em donaran una quantitat suficient —o quasi— per a viatge i estada. Dimecres [dia 17] a la tarda me'n tornava a València. Entre comprats i regalats, m'he dut una cinquantena de publicacions catalanes. Entre elles, el *Cambó* de Jesús Pabón, que el mateix Carles Riba m'ha facilitat a canvi d'un comentari en qualsevol publicació. (Quan l'haja llegit ja parlarem de si cap fer-ne una nota a PB.)

Tot el que vinc relacionant-te, i que només és una petita part —la que ara recorde— del viscut durant aquests dies, et pot donar una idea del bon fruit d'aquest viatge. No sé com expressar-te el meu agraïment per haver-me'l facilitat. Vull que faces present, també, la meua gratitud a la persona o les persones que l'han patrocinat. No cal dir que Tasis m'ha ajudat magníficament. Ell, l'Arimany i l'Aramon m'han dedicat molt de temps; l'Arimany ha estat un bon guia i m'ha relacionat amb gent —ell em presentà l'Oriol Folch i m'introduí a casa Riba—; igualment l'admirable Casacuberta. Tot plegat, una esplèndida injecció de coratge i de confiança.

Tan aviat com puga t'enviaré la nota sobre l'antologia de Triadú. Procuraré començar a escriure-la avui mateix. Quant a la notícia que doneu del meu viatge, espere que serà discreta: vull dir amb això, sobretot, que no n'exagereu la importància...

Ja seguiré un altre dia.

Una abraçada de

Joan Fuster

El motiu de l'anada a Barcelona fou la presentació del seu opuscle *La poesia catalana fins a la Renaixença*, que li havia encarregat Riera Llorca, i que pagava un modest mecenes, Francesc Farreras i Duran (1900-1985), qui patrocinava la col·lecció «Monografies Bages», en la qual s'inserí. Aleshores Riera Llorca ja havia abandonat, en bons termes, la relació amb *La Nostra Revista* per desavinences polítiques, concretament la simpatia o la indulgència d'Artís envers la política soviètica en el context de la Guerra Freda, que Riera Llorca no tolerava perquè no oblidava que el règim soviètic era una dictadura tan terrorífica o més que la dictadura franquista, que ells combatien. Arran d'aquesta separació, fundaria i dirigiria la revista *Pont Blau* (Riera Llorca, 1994: 90 i 117-127) amb Josep Soler Vidal (secretari de redacció), Josep M. Giménez Botey (director artístic) i Ramon Fabregat (administrador). De caire eminentment literari, amb la finalitat de captar escriptors de l'Interior i de poder distribuir-la clandestinament però sense causar excessius problemes policíacs als col·laboradors, subscriptors i compradors dels Països Catalans en el cas que la revista fos interceptada (fet que no consta que passés mai), Joan Fuster seguiria el deixant de Riera Llorca, entre altres coses perquè *La Nostra Revista* començà a partir retards en la periodicitat de publicació, i perquè Riera Llorca n'havia estat l'interlocutor i el valedor principal dins de *La Nostra Revista*. Foren, per tant, el grup de

PONT BLAU

Original de J. Giménez.

SUMARI

EDITORIAL. ELS DESTERRATS DE PEDRA, *J. Soler Vidal*. EL DESERT, *Pere Calders*. UN AMIC A TAULA, *Victor Alba*. L'INCENDI DEL MAR, *Agusti Bartra*. UN POETA HUMANISTA, *Joan Fuster*. ACTUALITAT DE MOSSEN CANTO, *Manuel Duran*. INFORMACIÓ. RESUM DE PREMSA. NOTES DELS PAÏSOS DE LLINGUA CATALANA. LLETRES, *Ramon Xirau*. TEATRE. ARTS PLÀSTIQUES. MÚSICA. DIVERSES.

Pont Blau, en sentit ampli, els qui li obriren les portes de Barcelona, i els qui li pagaren el viatge i l'estada i organitzaren bona part dels actes barcelonins, que tants bons fruits acabaria donant per a la nostra literatura, i per a la reformulació i reactivació de la qüestió nacional.

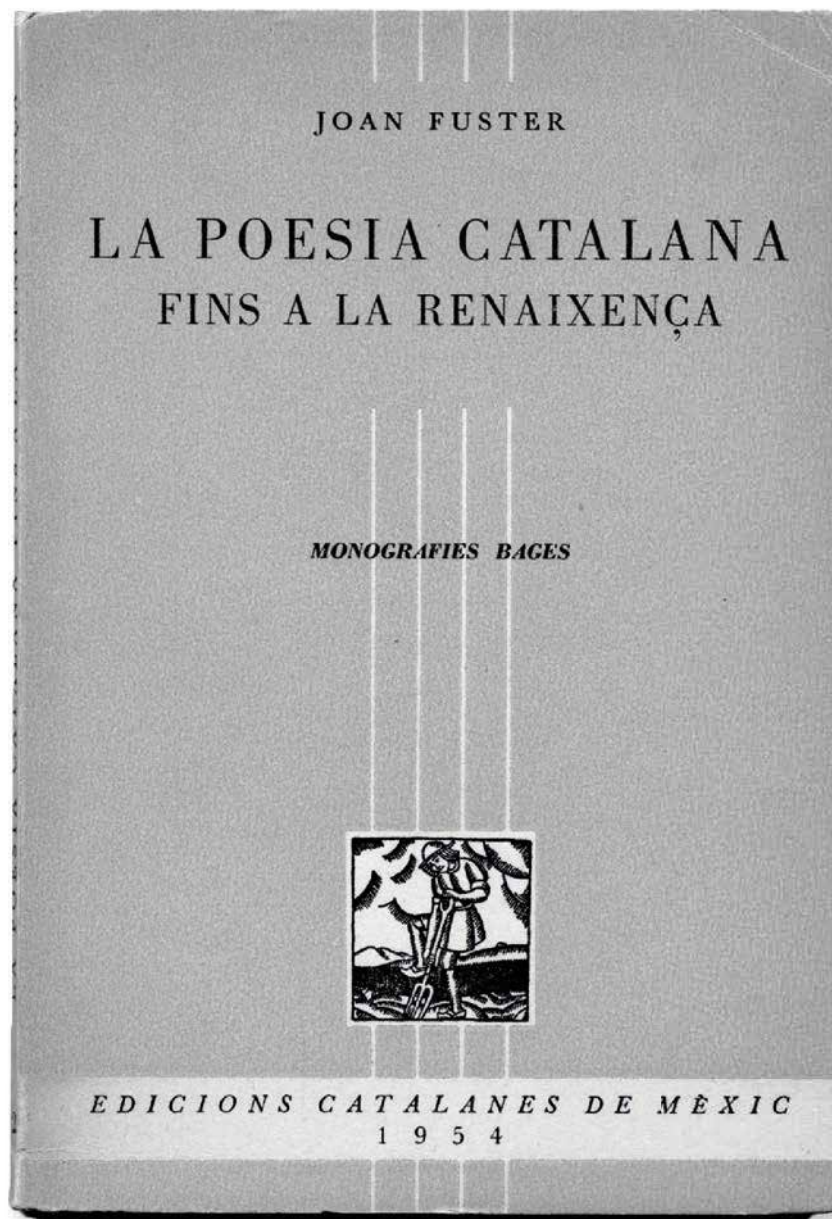
El panorama editorial català

En aquells moments, però, la situació editorial catalana era catastròfica. L'any 1944 els Aymà, pare i fill, fundaren l'editorial Aymà, que el 1947 convocaria el Premi Joanot Martorell de novel·la catalana. L'editorial Selecta, fundada el 1946 a Barcelona per Josep M. Cruzet (1903-1962), podia només publicar en català reedicions de clàssics catalans, a les quals, de mica en mica, pogué incorporar novetats d'autors contemporanis. Recordem la dedicatòria que Josep Pla va escriure a l'àlbum d'honor que van oferir a Cruzet en arribar al centenar de títols i que posteriorment va ser recollida en el llibre *Josep Maria Cruzet i la seva obra* (1964) (AA.DD., 1964:91 i Pla i Cruzet, 2003: 421):

«Amb una tenacitat admirable, amb una passió freda, heu lluitat contra la situació més tràgica per què ha passat, en els temps moderns, el nostre esperit. Em sento orgullós de la vostra posició i del vostre esforç, sobretot perquè és una posició i un esforç molt singulars en el país. Lluitar és feina d'homes intel·ligents. Retorçar l'adversitat, vèncer la catàstrofe i crear, amb les

pedres disperses del nostre esperit, l'edifici de les més sòlides possibilitats de l'edició catalana normal ha estat obra de la vostra tenacitat i de la vostra intel·ligència. He treballat amb vós. Tenim molta feina. Us estic agraït.»

L'editorial Barcino, fundada el 1924 pel venerable Josep M. de Casacuberta, reprendria tímidament la seva activitat d'edició de clàssics catalans el 1946, a les quals a partir de la dècada dels anys cinquanta hi afegiria noves col·leccions. També l'editorial Destino de Josep Vergés (1910-2001) a partir de 1946 s'afegiria tímidament a l'edició en català per mitjà de la col·lecció El Dofí. Joan Sales, amb Xavier Benguerel i Joan Oliver, fundarien el 1955 El Club dels Novel·listes. A Mallorca, l'editorial Moll, creada abans de la guerra, el 1934, per Francesc de B. Moll (1903-1991) no reprendria les seves publicacions fins al 1953 amb la Biblioteca Raixa..., i poca cosa més. Tota aquesta activitat es veia entrebancada per l'obligació de passar per Censura —la satiritzada Madame Anastasie— tots els llibres, amb els problemes econòmics addicionals que això comportava, i per la prohibició absoluta de publicar diaris i revistes, és a dir, publicacions periòdiques en llengua catalana. Només se saltaren aquesta prohibició de manera clandestina *Poesia* (1944-1945) i *Ariel* (1946-1951), dues revistes de caire literari i factura luxosa. Evidentment hi ha altres casos de revistes clandestines de vida molt efímera i periodicitat nul·la.

Joan Fuster, La poesia catalana fins a la Renaixença (Mèxic, 1954)

«Pont Blau» i Catalunya

Per tant, les possibilitats de donar-se a conèixer a Barcelona eren més aviat escasses. En quina mesura, llavors, l'aparador de *La Nostra Revista* i *Pont Blau* va ajudar a fer conèixer aquest jove i brillant escriptor valencià a l'exili i de retop a l'interior? Fuster va publicar només tres articles a *La Nostra Revista*, entre els quals destaca, com ja hem dit, «València en la integració de Catalunya» (*La Nostra Revista*, núm. 54, juny 1950), que causà furor, i «Detalls d'una decadència» (*La Nostra Revista*, núm. 55-56, jul.-ag. 1950), un llarg article de bona llei assagística. Però a *Pont Blau* en va publicar seixanta-quatre, la gran majoria durant la dècada dels anys cinquanta, en què sobresurten una bona pila d'assaigs literaris, alguns de polèmics, en què Fuster posa a prova les seves qualitats indiscutibles de polemista agut, com la vindicació d'Eugeni d'Ors en «En la mort d'Eugeni d'Ors» (*Pont Blau*, núm. 25, nov. 1954) i «Noves precisions sobre Ors» (*Pont Blau*, núm. 31, maig 1955), i recensions literàries d'índole diversa, algunes de calat més assagístic i d'altres de caràcter més divulgatiu, però tots ja amb la marca inconfusible de la casa Fuster, en què donava compte de les novetats editorials catalanes, que de mica en mica, i malgrat les circumstàncies i les dificultats, anaven apareixent, i que els editors catalans li enviaven gratuïtament a canvi del comentari crític, encara que fos a les revistes de l'exili; fet que també constata el prestigi que Fuster s'anava guanyant.

Sabem pel mateix Riera Llorca, enquestat per A. Manent, l'autor de la imprescindible monografia *La literatura catalana a l'exili* (Manent, 1989: 78-81), que el tiratge de *La Nostra Revista* i de *Pont Blau* era d'un miler d'exemplars: «El tiratge màxim d'una i altra revista [*Pont Blau* i *La Nostra Revista*] va ser de mil exemplars: en els dos casos, el tiratge inicial. Després va baixar un xic i va tenir alts i baixos, però mai no va excedir, ni en el cas de *Pont Blau* ni en el de *La Nostra Revista*, els mil exemplars. (De V. Riera Llorca a A. Manent, Mèxic, 18 de novembre de 1966) (Pujadas, 2015: 39).

Distribuïdes majoritàriament a Mèxic entre la colònia dels exiliats catalans, aquestes revistes arribaven amb comptagotes, i amb retards evidents, a Catalunya, al País Valencià i a les Illes. No sabem ben bé quin va ser el paper de Correus en la repressió franquista: sabem que va ser un organisme profundament depurat després de la Guerra Civil, però desconeixem quin paper va jugar pel que fa a la intercepció de cartes i paquets, delacions dels carters, etc. (Bordes Muñoz, 2009: 133-157) A tenor de les cartes conservades, suposem que no va ser gaire gran, però també és veritat que tampoc es tractava del col·lectiu comunista o maçó —la *conspiración judeo-masónico-marxista-internacional*—, els veritables papus del franquisme, tot i que els «separatistes» no eren ni de bon tros benvinguts.

De totes maneres la persecució franquista contra la dissidència no era cosa de broma. D'aquí que col·laboradors de l'in-

Grup de Pont Blau.

terior de *Pont Blau*, com Joan Triadú (Triadú i Riera Llorca, 2022: 33), demanessin prudència i discreció:

«Us aconsellaria també que en enviar el 5 no ho féssiu en sobres marcats PB [*Pont Blau*], sinó molt més discretament. Comprenem que és difícil que de tan lluny us feu càrrec d'aquestes nicieses i de les mesures profilàctiques que es prenen contra tota mena d'epidèmies.

«El mateix us dic respecte a la corresponència.»

(De Joan Triadú a V. Riera Llorca, Barcelona, 3-iv-1953)

El context «epidèmic» a què feia referència Triadú era el que havia «patit» Frederic-Pau Verrié, historiador de l'art, amic de Triadú, i membre del Moviment Socialista de Catalunya encarregat de la publicació d'*Endavant*, l'òrgan del partit. Verrié va ser detingut el 20 de febrer de 1953, passà deu dies incomunicat al calabós de Via Laietana amb altres membres del partit, per passar després a la presó Model, amb la incertesa de si els portarien al Tribunal Especial de Terrorisme, Alta Traïció i Espionatge o a la jurisdicció militar. Final-

ment, anaren a aquesta darrera i li caigué una condemna de presó d'entre sis mesos i un any. A més, com que treballava en un organisme oficial com Ca l'Ardiaca, perdé la feina.

De vegades, però, el temor a la repressió portava a situacions delirants, com és el cas del filòleg Josep Giner (Fuster, 2000: 389-394):

«He rebut dos números de *Pont Blau*. Tinc una mica d'inquietud perquè presentixc que la policia-Govern Civil d'ací ens està fixtant. [...] Jo tinc la impressió que hom viola la correspondència per a l'estranger, que els qui reben *Pont Blau* tenen llur fitxa al Govern Civil i que fins potser la correspondència per a l'interior, i és examinada la que va en català. Per això voldria recomanar-te que anares amb compte amb els originals informatius de *Pont Blau* i que tot recel és poc. El Govern Civil d'ací és un fort enemic del valencianisme no ratpenar i és de témer tot: són gent d'escassa cultura i d'esperit totalitari, és a dir, policia. Caldria que *Pont Blau* fos rebut per gent "addicta" al seu domicili privat: Alcalde, Cerdà (Gómez), Alcaide, San Valero, Zabala, Rincon de Arellano, bisbes, canonges, capellans, càrrecs falangistes, autoritats, etc. Així despistaríem un poc. Caldria donar-li un to un poc catòlic, almenys a fi d'evitar-nos acusacions malèvols (maçoneria, comunisme, etc.) i evitar tota fraseologia nacionalista ("els espanyols", "nacionalitats oprimides", etc.) (separatisme). Altrament pot causar-nos molt de mal. En les cartes a Mèxic no voldria que sonés per a res el meu nom...»

(De J. Giner a J. Fuster,
València, 16 de març de 1953)

A aquesta carta feia referència el mateix Fuster en una contestació a Riera Llorca, que tingué diverses rèpliques vodevilesques:

«Ah! Entre tots els "receptors" de PB, únicament un m'ha protestat: Josep Giner. Aquest és un pobre home, filòleg i neuròtic; ha passat per un atac de por histèrica, en veure's la revista. No et dic les coses que m'escrigué sobre el particular, perquè a Mèxic, supose, ja tindreu revistes humorístiques que us facen riure. De manera que no l'hi envieu més; així us estalviareu un exemplar, que pot destinar-se a mans més aptes...»

(De J. Fuster a V. Riera Llorca,
Sueca, 22 d'abril de 1953)

«De la teva darrera carta vaig llegir també als companys el fragment que va fer riure sobre Giner —no és l'autor del *Diccionari de la rima?*—, pensant en aquest fet, a mi no em fa riure gaire. ¿Per què se't va queixar a tu? Això indica que són conegudes les teves relacions amb gent que no pot ser grata a la situació, encara que en el cas nostre es tracti de gent sense importància. La revista no és política i no crec que les autoritats es molestin a dificultar-ne la circulació ni a amoïnar els col·laboradors —sobretot quan les col·laboracions han estat abans publicades amb permís, a València mateix, o podrien pel seu to ser publicades en les mateixes condicions—, però em sembla que caldria un xic de prudència. M'indueix a dir-te això la seguretat que a nosaltres ens dóna el fet d'estar a Amèrica, perquè no m'agrada exposar els amics, en una obra comuna, a riscos que jo no corro.»

(De V. Riera Llorca a J. Fuster,
Mèxic, 3 de maig de 1953)

«Vaig rebre una carta molt còmica de Giner, fent protestes d'adhesió al règim —suposo que amb l'esperança que la censura atrapés la carta i s'assabentés de la seva lleialtat— i dient-nos que [no] rebrà amb gust PB.»

(De V. Riera Llorca a J. Fuster,
Mèxic, 22 de juny de 1953)

«Giner no m'ha donat cap consell gramatical. Potser en escriure'm no es trobava bé i ha deixat la qüestió per a un altre dia. El tema de la seva carta és la història —i una mica la política. Té amabilitats com la de dir-me que ens haurien d'afusellar per traïdors i subtilestes com la de donar el mateix sentit als termes “nació” i “estat”. Fabregat em diu que segueix enviant-li PB.»

(De V. Riera Llorca a J. Fuster,
Mèxic, 2 d'agost de 1953)

Amb comptagotes, doncs, les revistes arribaven —igual que les cartes transatlàntiques que formen els epistolaris i correspondències dels nostres exiliats del qual és un bon exemple aquest mateix epistolari de Fuster i Riera Llorca i aquest simposi sobre els Epistolaris de l'Exili Republicà—, i un cop aquí es passaven de mà en mà o se'n transcrivien fragments o se'n donaven notícies. Si es vol, això no era una pràctica generalitzada, però les notícies, les opinions, els rumors, etc. arribaven a qui havien d'arribar, és a dir, a les persones més interessades, activistes catalanistes sobretot, a «aquella minoria selecta» de l'interior (c. 12, Mèxic, 7 setembre 1950), que deia Riera Llorca, amb l'esperança dels efectes

multiplicadors d'aquesta minoria. I sabem, també, que l'escriptor i periodista, activista incansable, Rafael Tasis era el corresponsal de *Pont Blau* a Barcelona (Ferrer i Pujadas, 2018: 171-194), i que des de la rebotiga de la seva llibreria de les Rambles de Barcelona, concretament a la Rambla dels Caputxins, 42 (Manent, 1986: 173-181) es venia *Pont Blau*. Això ho sabem i se sabia. Per tant, no és difícil assegurar, al marge de la gran empenta que suposà la presentació de Fuster a Barcelona sufragada pels «mexicans», que, poc o molt, premeditada o no, l'aposta de Fuster per les tribunes de l'exili li van ser de gran servei. És evident que tard o d'hora una ploma de les qualitats de Fuster hagués irromput en el panorama barceloní, amb tot el que això implicava, però aquesta constatació no impedeix reconèixer que els exiliats catalans mexicans, i publicacions com *La Nostra Revista* i *Pont Blau*, van facilitar i accelerar el procés. Recordant aquell aforisme fusterià que diu que «Només hi ha una manera seriosa de llegir, que és rellegir», aquesta ha estat la nostra «relectura» de l'Epistolari Joan Fuster i Vicenç Riera Llorca amb motiu del centenari del naixement de Joan Fuster, aquest brillant assagista valencià.

BIBLIOGRAFIA

- AA.DD. (1964), *Josep M. Cruzet i la seva obra*. Barcelona: Selecta.
- BONET, S. (2000), *Les gramàtiques normatives valencianes i balears del segle xx*. València: Universitat de València, pp. 13-17.
- BORDES MUÑOZ, J. C. (2009), *El servicio de Correos durante el régimen franquista (1936-1975). Depuración de funcionarios y reorganización de los servicios postales*. Madrid: Cinca.
- FERRANDO, A. (1992), «La Gramàtica valenciana de Manuel Sanchis Guarner», *Caplletra*, 12, 59-122.
- FERRER, J. i PUJADAS, J. (2018), «La relació epistolar de Vicenç Riera Llorca amb Rafael Tasis». A: *Constel·lació tasiana: contextos i relacions*. Edició a cura de Montserrat Bacardí i Francesc Foguet. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FURIÓ, A. (1993), «Bibliografies. I. Obres de Joan Fuster». A: *Fuster entre nosaltres*. València: Generalitat Valenciana / Conselleria de Cultura, 1993, pp. 311-313.
- FURIÓ, A. (1994), *Àlbum Joan Fuster*. València: Alfons el Magnànim.
- FUSTER, J. (1991), *Textos d'exili*. Edició, estudi introductori i selecció de Santi Cortés. Pròleg d'Alfons Cucó. València: Generalitat Valenciana.
- FUSTER, Joan (1995), *Papers d'exili. Assaigs, polèmiques i recensions (1950-1967)*, edició a cura de Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès. Barcelona: Curial.
- Fuster, J. (2000), *Correspondència*, edició dirigida per Antoni Furió. Vol. 4: Manuel Sanchis Guarner, Josep Giner, Germà Colón. Volum preparat per Antoni Ferrando. València: Universitat de València / 3 i 4.
- Fuster, J. (2020), *Correspondència*, edició dirigida per Antoni Furió. Vol. 15: *Vicenç Riera Llorca, 1a part* i vol. 16: *Vicenç Riera Llorca, 2a part*. Volum preparat per Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès. València: 3i4, 525 pp. i 536 pp. Reedició de: Ferrer i Costa, J. i Pujadas i Marquès, J. (eds.) (1993), *Epistolari Joan Fuster-Vicenç Riera Llorca*. Barcelona: Curial, 485 pp.
- GINARD I FERÓN, D. (2009), «Des de "Fora Mallorca". Contribució a l'epistolari de Francesc de Sales Aguiló a l'exili», *Randa*, 63, pp. 159-197.
- MANENT, A. (1986), «Rafael Tasis, el desig de servir». A: *El Molí de l'Ombra. Dietari polític i retrats (1946-1975)*. Barcelona: Edicions 62.
- MANENT, A. (1989), *La literatura catalana a l'exili*. Barcelona: Curial [1a. ed., 1976].
- MOLL, F. de B. (1950), «Pròleg». A: SANCHIS GUARNER, M., *Gramàtica valenciana*. València: Torre.
- PLA, J. i CRUZET, J. M. (2003), *Amb les pedres disperses. Cartes 1946-1952*. Edició i pròleg de Maria Josepa Gallofré Virgili. Barcelona: Destino.
- PUJADAS, J. (ed.) (2015), *Epistolari Albert Manent & Vicenç Riera Llorca*. Pròleg de Josep Ferrer i Costa. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RIERA LLORCA, V. (1994), *Els exiliats catalans a Mèxic*, edició a cura de Josep Ferrer i Costa i Joan Pujadas i Marquès. Barcelona: Curial.
- RIQUER, B. de i CULLA, J. B. (1989), *El franquisme i la transició democràtica (1939-1988)*. A: VILAR, P. (ed.), *Història de Catalunya*, coordinador, Josep Termes. Barcelona: Edicions 62, vol. VII.
- TRIADÚ, J. i RIERA LLORCA, V. (2022), *Epistolari – Textos*. A cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas. Pròleg de Joan Josep Isern. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

